

ВИЩА ОСВІТА: ПРИНЦИПОВА СХЕМА РАЦІОНАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

© Кратт О.А., Дєєва Л.Г. 2008

Обґрунтовано необхідність використання поняття “раціональність” як характеристики економічної діяльності. Описано іманентні поняттю “раціональність” ознаки відповідно характеристик діяльності вищої школи. Розроблено принципову схему раціональної діяльності і визначено її рівні. Запропоновано використання схеми для оцінки раціональності функціонування сфери вищої освіти.

Necessity of use rationality as economic activities characteristics was proved. Rationality immanent features accordingly to the higher school activity characteristics were described. The basic scheme of rational activity was developed and rationality levels were determined. It was offered to use it for an estimation of higher education sphere functioning rationality.

Постановка проблеми. Кардинальні зміни господарського життя суспільства припускають трансформацію парадигми образу економічного мислення. Процес цей не завжди швидкоплинний, тому що між практикою та теорією існує відрізок часу, протягом якого відбувається накопичення знань для їх подальшої систематизації. Саме сучасному етапу розвитку економічної думки притаманне осмислення економічних змін, що відбулися, і створення нових форм пояснення економічних процесів і явищ.

Пояснення є однією з найважливіших функцій наукової теорії і науки загалом. Для суспільних наук, що мають справу з поясненням людської діяльності, використовується раціональна форма. Проблема раціональності, як головного принципу розуміння людської діяльності, наукового пізнання, культури та освіти, має багатовікову історію. Здавна раціоналізм розглядали як систему поглядів, що спирається на визнання первісної ролі розуму у пізнанні. Будучи однією з основних характеристик, раціональність становить основу багатьох західних економічних теорій та моделей [1; 2]. На жаль, вітчизняними економістами “раціональність” як характеристика майже не була затребувана. Тому необхідність використання цієї характеристики в економічній теорії та практиці є логічною та довгоочікуваною, а зазначена проблема своєчасною та актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та невирішені частини проблеми. Аналіз природи раціональності, її значення і місця в системі людської діяльності є проблемою, що вже багато десятиріч інтенсивно обговорюється у зарубіжних наукових колах. Так, деякі економісти, такі, як В.Ванберг, М.Годельє, М.Лагуе, В.Мітчел, використовують раціональність лише як характеристику економічної діяльності взагалі [3; 4; 5; 6]. У цих працях відсутні дослідження щодо використання цієї характеристики у реальних секторах економіки, що мають свою типологію. Інші дослідники, наприклад, М.Фойєр, Дж.Девей, приділяють увагу раціональності як характеристиці діяльності вищої освіти [7; 8]. У радянській і пострадянській літературі раціональність більшою мірою була затребувана філософами. В.Автономов, І.Касавін, П.Копнін, К.Рутманіс використовували її для характеристики діяльності людини [9; 10; 11; 12]. У працях вітчизняних економістів проблематика раціональності взагалі не отримала розвитку. Отже, незважаючи на те, що зарубіжні дослідники вже протягом тривалого часу використовують раціональність як

характеристику економічної діяльності, в українській економічній теорії вона не набула гідного застосування. Це обумовлює неможливість її використання для характеристики діяльності вітчизняної вищої школи.

З огляду на це **метою публікації** є розроблення принципової схеми раціональної діяльності, через поєднання наукової абстракції у формі типологічних ознак раціональності та характеристик діяльності вищої школи, яка є методологічним підґрунтям інструментарію наукового пізнання функціонування цієї сфери.

Виклад основного матеріалу. За часів панування командно-адміністративної системи господарювання в економічній науці та практиці використовувались характеристики, відповідні її потребам: ефективність, результативність, інтенсивність, оптимальність, продуктивність, прибутковість [13; 14]. Згодом, під час переходу до ринкових відносин, вітчизняна економічна теорія збагатилася новими, серед яких найбільший інтерес становить “раціональність”. Вона всебічно охоплює характеристику діяльності з позиції мети, засобів її досягнення та результату в певних зовнішніх умовах.

Для застосування характеристики “раціональність” необхідно встановити різницю між нею та іншими характеристиками. Для порівняння у статті оберемо ті, що найчастіше використовуються для оцінки економічної діяльності “ефективність” та “оптимальність”. Для цього проаналізовано сутність і значення за чотирма ознаками, притаманними характеристиці “раціональність” (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняння ознак характеристик

7	Ознака			
	ціль	засоби	результат	зовнішні умови
Оптимальність		+		+
Ефективність		+	+	
Раціональність	+	+	+	+

Оптимальність – це найкращий із можливих способів економічної поведінки, економічних дій у відповідних умовах [15; 16; 17]. Тому ця характеристика використовується для оцінки обраних шляхів і засобів відповідно до існуючих умов і обмежень. Ефективність – відносний ефект, результативність процесу, операції, проекту, які обумовлені як відношення ефекту, результату до витрат, що забезпечили його одержання [15; 17; 18]. Отже, ця характеристика дає змогу оцінити співвідношення обраних засобів й отриманого результату. Раціональність як характеристика є значно ширшою і характеризує різні форми активності людини, а також природні й соціальні явища з погляду їхньої доцільності та економії витрачених коштів для досягнення мети в межах існуючих зовнішніх умов, що постійно змінюються [15; 19; 20].

Розпливчастість, а іноді відсутність концептуальних меж поняття “раціональність” обумовило складність його наукового аналізу. Однак використання об’єктно-орієнтованої декомпозиції дало змогу виділити сім типологічних ознак і описати їх відносно діяльності вищої школи [21]. Визначені ознаки було об’єднано у дві групи. Перша група включає три основні ознаки раціональності.

Перша ознака – цілеспрямованість. Формування основної мети є першим кроком діяльності суб’єктів господарювання, а створення й функціонування організацій – один з видів цілеспрямованої системної діяльності, і самі по собі підприємства як такі, тобто аналізовані поза інтересами конкретних соціальних груп або окремих особистостей, не мають цілей.

З огляду на це, діяльність вищої школи є раціональною, якщо вона має певну мету і мотивацію та характеризується як доцільна. Її створення й функціонування має бути цілеспрямованою системною діяльністю, бо вона фактично виступає інструментом, що реалізує суспільні інтереси через досягнення поставлених цілей. Закладаються її цілі у національну доктрину розвитку освіти та у державні законодавчі акти. Найголовніша мета вищої освіти як соціального інституту – сприяння соціально-економічному розвитку держави. Розвиток вищої освіти як соціальної системи повинен відповідати соціально-економічним потребам, інтересам особистості, суспільства й держави.

Отже, функціонування лише заради самовідтворення немає сенсу. Сама по собі вища школа як така, тобто функціонуюча поза інтересами суспільства і особистості, безцільна, а її діяльність не може бути раціональною.

Друга ознака – вільний, усвідомлений вибір засобів досягнення мети. Специфіка раціональних форм організації діяльності полягає у взаємозв'язку цілей і шляхів їх досягнення, що реалізується завдяки логічному прорахунку різних можливостей. Кожне підприємство обирає методи господарювання відповідно до фінансово-матеріальних ресурсів, які є в наявності.

Зважаючи на це, раціональність діяльності сфери вищої освіти (СВО) полягає у відповідності мети та обраних засобів її досягнення, тобто у їх взаємозв'язку. Характер цілеспрямованості і засоби досягнення мети визначаються середовищем і умовами, у яких вища школа функціонує і розвивається. Грунтуючись на принципі економічної свободи, вища школа, як і будь-який суб'єкт ринкової економіки, обирає методи господарювання відповідно до фінансово-матеріальних ресурсів, які є в наявності, зовнішнього середовища, попиту на свої послуги. Вона може залучати різні схеми фінансування діяльності – державну підтримку або співробітництво з підприємствами і майбутніми працевластувачами, враховуючи ситуацію на ринку освітніх послуг. Отже, вільний вибір шляхів і засобів досягнення мети характеризує діяльність СВО як раціональну.

Третя ознака – наявність затребуваного суспільством результату. Постановка мети й досягнення результату мають сенс тільки за умови, що отриманий результат відповідатиме інтересам інших суб'єктів ринку. Це визначатиме, чи раціонально взагалі діяти будь-яким чином.

Постановка мети й досягнення результату в межах сфери вищої освіти мають сенс тільки за умови, що майбутній результат буде затребуваний суспільством, тобто буде зрозумілий, доступний і принесе користь. Мірилом, що визначає, чи раціонально взагалі діяти будь-яким чином заради конкретної мети, виступає результат діяльності. Тому визначення цілей і шляхів вищої школи повинно мати логічну проробку й організацію. До того ж результатом діяльності має бути продукт, тобто випускники, які мають бути затребуваними ринком праці і задовольняти потреби працевластувачів. Це означає, що функціонування лише для задоволення власних інтересів неможливо. Воно є раціональним тільки у разі задоволення інтересів інших суб'єктів ринку: держави, роботодавців, студентів. Раціональною діяльність вищої школи буде тоді, коли максимальна кількість випускників належного напрямку, спеціалізації і рівня кваліфікації повністю задовольнить вимоги ринку.

Отже, раціональність діяльності вищої школи проявляється у цілеспрямованості, ефективному використанні існуючих засобів, тобто фінансів і матеріально-технічної бази, і затребуваності результату. Досягти її вища школа може, лише готуючи затребувану кількість фахівців необхідної кваліфікації.

Викладене свідчить про взаємозв'язок перших трьох ознак, що дозволило виділити їх в окрему групу. Друга група включає чотири ознаки, які характеризують прояв зовнішнього середовища стосовно ознак першої групи.

Четверта ознака раціональності – відповідність результату й використання засобів його досягнення прийнятним у суспільстві нормам загальнолюдської моралі й етики. Поняття

раціональності фіксує відношення між діяльністю та її оточенням, а також відносини між елементами діяльності усередині неї самої у межах навколишнього середовища. Через історично сформовані культурні особливості у різних регіонах світу ці параметри розрізнятимуть, а це означає, що раціональне для кожної культури буде різним.

Зважаючи на те, що єдиних стандартів раціональності й раціонального мислення немає, діяльність вищої школи повинна максимально врахувати всі протиріччя, які можуть виникнути в цьому розрізі. Раціонально діюча вища школа має відповідати етичним і моральним цінностям та інтересам, однаково прийнятним у культурному середовищі, в якому вона функціонує.

Планування і організація операційної діяльності вищої школи повинні розпочинатись з набору властивих суспільству моральних, естетичних або інших цінностей, що формують суспільне світосприйняття. Тобто, будь-яка економічна діяльність, зокрема діяльність вищої школи, як одного з найважливіших соціальних інститутів, повинна приносити користь суспільству й не суперечити нормам етики й моралі.

П'ята ознака – закономірність використання засобів і результату. Якщо моральні й етичні міркування для суб'єктів не обмежують, а лише спрямовують і координують переконання й бажання, то норми закону чітко визначають межі раціональної діяльності.

Однією з ознак цивілізованої держави є наявність нормативно-правової бази. Єдино раціональною можна вважати господарську діяльність, що здійснюється в межах законодавчого поля. Юридичні закони, які фіксують (обмежують) діяльність всіх суб'єктів економіки, також формують коло раціональної діяльності вищої школи. Тому раціональною можна вважати лише таку діяльність вищої школи, яка здійснюється у межах існуючого законодавства. Державними законами та нормативними актами встановлюються та закріплюються права громадян, норми, стандарти, технічні вимоги та правила. Раціональна діяльність вищої школи характеризується їх дотриманням.

Шоста ознака раціональності – синтез універсального та індивідуального. Раціональність проявляється у схемах діяльності, які знаходять існування в умовах взаємодії суб'єктивного та об'єктивного. Інакше кажучи, з одного боку, існує індивідуальна раціональність, причому в кожного індивіда вона єдино правильна й унікальна, і, з іншого, якась всеосяжна раціональність, що враховує інтереси й погляди всього соціуму.

Раціональність діяльності вищої школи також проявляється у взаємному зв'язку індивідуальних і суспільних потреб та інтересів. Тобто діяльність вищої школи повинна бути такою, щоб, з одного боку, враховувати індивідуальну раціональність, і, з іншого, загальну раціональність, що відображає суспільні інтереси й погляди.

В умовах, коли індивідуальна раціональність прагне максимально наблизитися до універсальної, раціональність діяльності вищої школи полягає у задоволенні власних і суспільних потреб та їхнього найкращого сполучення. Отже, раціональною вважається діяльність, що максимально задовольняє як індивідуальні, так і суспільні потреби.

Сьома ознака раціональності – динамічність. Динаміка властива як самій раціональності, тому що вона увесь час змінюється в умовах зовнішнього середовища, так і всім її ознакам, тому що вони мають тенденцію до постійної зміни в часі. Це зовсім не означає, що з часом все втрачає свою раціональність, тому що зворотний процес так само абсолютно можливий, і те, що було нераціональним колись, стане раціональним через час, коли індивідуальна раціональність стане універсальною у силу досягнення всім суспільством певного рівня знань, науки й технологій.

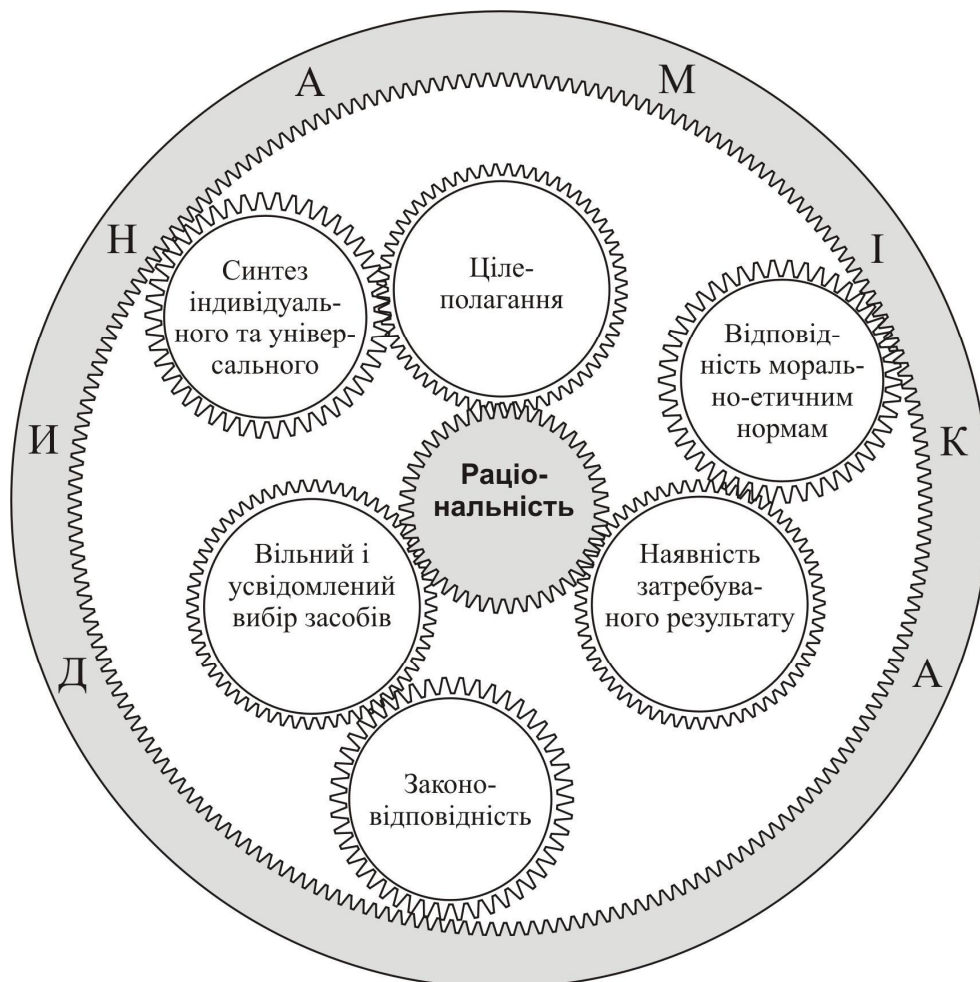
Інститут вищої освіти у своєму розвитку піддається постійним змінам, оскільки змінюються умови зовнішнього середовища (норми, мораль, закони). Вигодам і потребам суспільства, як і індивідуальним, властива постійна трансформація. Отже, раціональність діяльності вищої школи розглядається у межах минулого, сьогодення і майбутнього, з огляду на переваги і переконання

споживачів освітніх послуг і працедавців, нормативно-правової бази в державі, різних технологічних проривів і низки інших факторів, які виникають із часом. Це обумовлює перегляд і зміну поставлених цілей, обраних засобів, досягнутих результатів, тобто їх постійну ревізію. Тому діяльність СВО потребує постійного перегляду цілеспрямованості й ціледосягнення, пошуку нової раціональності в умовах.

Описані типологічні ознаки у взаємозв'язку формують принципову схему раціональної діяльності (рисунок).

Отже, раціональна діяльність – це динамічна модель діяльності, що дає змогу досягти необхідного результату обраними методами за існуючих зовнішніх умов у межах досягнення поставленої мети. Тоді раціональна діяльність вищої школи – це діяльність вищих навчальних закладів, спрямована на задоволення особистості у кваліфікації та суспільства у кваліфікованих фахівцях у межах законодавчого поля і морально-етичних норм, в умовах синтезу індивідуальних й суспільних потреб, що постійно змінюються.

Проте в реальному житті досягти абсолютної раціональності неможливо. Тому прийнято розрізняти три форми раціональності економічної поведінки: повну, обмежену й органічну. Повна раціональність – це її сильна форма, яка припускає максимізацію. Напівсильна форма – це обмежена раціональність. Слабкою формою є органічна раціональність [22].

Принципова схема раціональної діяльності

Повна раціональність припускає, що людина щонайкраще використає всю наявну інформацію й досягне найвищого розриву між отриманими результатами й зробленими витратами. Гіпотеза про

повну раціональність заснована на сильних допущеннях абстрактного характеру і є основою моделі “економічної людини”. П.Хейне говорить про те, що сила передбачення в економічній теорії є високою тільки тоді, коли рішення приймаються людьми раціонально й обміркованіше [23, с. 444]. Однак поведінка раціональна тільки з погляду потенційного прагнення поводитися раціонально, оскільки здатність людського розуму визначати проблему й розв’язувати складні завдання обмежена. Ця гіпотеза стала основою концепції обмеженої раціональності Г.Саймона.

Обмежена раціональність відображає неможливість у разі прийняття господарських рішень використати всю повноту наявної інформації через труднощі в її зборі й аналізі, а також обмеженості пізнавальних здатностей людини [24]. Обмежена раціональність означає, що людина прагне до досягнення найкращого варіанта, але не має до того ж всієї повноти інформації й обмежена своїми обчислювальними здатностями. Цю концепцію поділяє Р.Коуз, наголошуючи, що економічна теорія повинна вивчати людину такою, якою вона є насправді, що діє в межах обмежень, які накладаються реальними інститутами [25, с.231]. В умовах обмеженої раціональності людина вже не максимізує корисність, а тільки лише займається пошуком доступного їй рівня задоволення. У цьому випадку фактори, що обумовлюють вибір, поділяються на дві групи: переваги й обмеження. Переваги характеризують суб’єктивні потреби й бажання індивіда, обмеження – його об’єктивні можливості [26, с.9]. Інформація, що перебуває в розпорядженні економічної людини, як правило, є обмеженою. Придбання додаткової інформації вимагає витрат. При цьому час є одним з ресурсних обмежень, а витрати на пошук – одним із цінкових обмежень [26, с.10].

Органічна раціональність припускає, що взаємодія людей раціоналізується дотриманням формальних і неформальних правил поведінки, що склалися еволюційно, інститутами людського суспільства [27; 28; 29]. Така раціональність може бути обмежена юридичними заборонами, нормами етики й моралі.

Отже, повна раціональність передбачає виконання двох головних умов: увага та інтелект людини є необмеженими, що дасть змогу як раціональне розглядати людину, яка здібна реалізувати найкращу альтернативу. Проте таке положення не є реалістичним. Тому треба розрізняти наукову раціональність як модель і повсякденну раціональність як норму поведінки. Причому остання прагне до попередньої. З огляду на це, форми раціональності відображають різні її рівні. Кожному рівню відповідає наявність певних ознак у діяльності (табл.2).

Таблиця 2

Типологічні ознаки відповідно до рівня раціональності

Типологічна ознака	Рівень раціональності		
	органічна	обмежена	повна
Цілеполагання		+	+
Вільний та усвідомлений вибір засобів			+
Наявність затребуваного результату			+
Відповідність морально-етичним нормам	+	+	+
Законовідповідність	+	+	+
Синтез індивідуального та універсального		+	+
Динаміка			+

Отже, раціональність передбачає альтернативність поведінки, можливість вибору варіантів способу дії залежно від того, які у суб’єкта ментальні передумови та інтелектуальні аналітичні здібності, наскільки повною інформацією від володіє.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі виконаного дослідження можна зробити такі висновки.

По-перше, характеристика “раціональність”, яка узагальнює принцип розуміння людської діяльності, наукового пізнання, культури й освіти, найкраще відповідає вимогам оцінки діяльності вищої школи.

По-друге, типологічні ознаки раціональності у взаємозв’язку формують принципову схему раціональної діяльності, яка є методологічним підґрунтям інструментарію наукового пізнання діяльності сфери вищої освіти.

По-третє, кожному рівню раціональності діяльності відповідають певні ознаки. Їх наявність чи відсутність дозволить оцінити діяльність вищої школи з погляду її раціональності.

Отже, у статті описано сім типологічних ознак раціональності, які об’єднані у дві групи та разом складають схему раціональної діяльності. Наявність кожної ознаки у діяльності дає змогу визначити рівень її раціональності. Надалі розроблений інструментарій дозволить проаналізувати та оцінити раціональність діяльності вищої школи та визначити її рівень, що є метою подальшого наукового дослідження й матеріалом для майбутніх публікацій.

Arrow K.J. Rationality of Self and Others in an Economic System // Journal of Business.-1986.-Vol.59, №4.-P.385-399. 2.Muth J.F. Rational Expectations and the Theory of Price Movements // Econometrica.-1961. – Vol. 29, №3. – P.315–335. 3. Vanberg V. The Rationality Postulate in Economics: Its Ambiguity, Its Deficiency and Its Evolutionary Alternative// Journal of Economic Methodology.-2004. – Vol.11, №1. – P. 1-29. 4.Godelier M. Rationalité et Irrationalité en Economie [texte imprimé]. – Paris: François Maspero, 1966. – 293 p. 5.Lagueux M. The Forgotten Role of the Rationality Principle in Economics// Journal of Economic Methodology. – 2004. – Vol.11, №1. – P. 31 – 51. 6.Mitchell W.C. The Rationality of Economic Activity// Journal of Political Economy. – 1910. – Vol 18, №3. – P.197-216. 7.Feuer M. Moderating the Debate: Rationality and the Promise of American Education.-Cambridge: Harvard Education Press, 2006.-160p. 8.Dewey J. Rationality in Education //The Social Frontier.-1936. – Vol. 3, №21.-P. 71-73.9.Автономов В.С. Модель человека в экономической науке. – СПб.: Экон. шк. и др., 1998. – 230 с. 10.Касавин И.Т. О ситуациях проблематизации рациональности // Рациональность как предмет философского исследования. – М.: ИФРАН.-1995. – С.187-208.11.Копнин П.В. Введение в марксистскую гносеологию.-К.: Наук. думка, 1966.-356 с. 12.Рутманис К.В. Генезис идей рациональности в философии // Рациональность как предмет философского исследования. – М.: ИФРАН.-1995. – С.21-39. 13.Экономический словарь одиннадцатой пятилетки / Сост. Ещенко С., Кравчук Л.М., Палкин М.С., Черненко М.С. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 300с. 14.Экономическая энциклопедия. Политическая экономия: В 4-х т. / АН СССР; Отд-ние экономики.— М.: Сов. энциклопедия, 1979. –Т3:Н-социологическая школа. – 624с. 15. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів та словосполучень : До 10-ої річниці проголошення незалежності України / Укл. і гол. ред. В.Т.Бусел . – К.: Перун, 2002 . – 1440 с. 16. Економічна енциклопедія: У 3-х т. – Т.3 / Відп. ред. С.В.Мочерний. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2002. – 952 с. 17. Современный экономический словарь/ Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. – М.: Инфра-М, 2005. – 478 с. 18. COLLINS словарь по экономике / Пер.с англ.: Под ред.П.А.Ватника . – СПб. : Экон.шк., 1998 . – 752с. 19. Большой экономический словарь/ Авт. и сост. А.Б. Борисов/ Борисов А.Б. – М.: Книжный мир, 2001.-892 с. 20.Экономическая энциклопедия / Гл. ред. Л.И.Абалкин. – М.: Экономика, 1999. – 1055 с. 21.Кратт О.А., Деева Л.Г. Раціональність як інструмент наукового пізнання економічних процесів і явищ//Економічний вісник Донбасу.-2007.-№4 (10). – С. 49-53. 22. Williamson O.E. The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting. – N.Y.: The Free Press, 1985. – 450 p. 23.Хейне П. Экономический образ мышления/ Пер.с англ. – М.: Catallaxy, 1997. – 704с. 24. Simon H.A. Rationality as Process and

as Product of Thought // American Economic Review. – 1978. – Vol.68, №2. – P.1–16. 25.Coase R. *The New Institutional Economics // Journal of Institutional and Theoretical Economics.*-1984. – Vol.140, № 1. – P.229–231. 26.Автономов В.С. *Модель человека в экономической науке. – СПб.: Экон. шк. и др., 1998. – 230 с.* 27.Alchian A. *Uncertainty, Evolution and Economic Theory// Journal of Political . – Vol.58, № 3. – P.211–221.* 28.Hayek F.A. *Studies in Philosophy, Politics and Economics. – London: Routledge & Kegan Paul, 1967. -356 p.* 29.Kirzner I.M. *Competition and Entrepreneurship. Chicago: University of Chicago Press, 1973. – 246 p.*